

DE PARTICIPERENDE WAARNEMING*

door C. J. LAMMERS

Summary

Between participant observation and other methods of social research, there is only a difference of degree as to the techniques of data collection. On the whole the participant observer gathers his data *more* by observations and *less* by interviewing than the social scientist engaged in e.g., a survey or an experiment. Contrary to some widespread beliefs in sociological circles, it is claimed that the participant observer no less than his colleague doing research by other means is (a) dependent on a solid theoretical frame of reference, and (b) confronted with problems of a statistical nature.

In an analysis of positions and roles of the participant observer in the field the following four variables of the position of the observer-participant are distinguished: (1) his social distance to — (2) his social integration in — (3) his social status in the group being studied, and (4) the degree to which his research objectives are perceived by the group.

The problems encountered in this sort of study are approached with the aid of the concept of role conflict. The participant-observer is potentially exposed to seven types of conflicts between or within his roles as a participant (group member) and as an observer (professional scientist).

Internal role-conflicts: (1) as participant; (2) as observer.

External role-conflicts: (3) when the open observer role is prohibitive for participation; (4) when the open observer role hinders "normal" participation in group life; (5) when the observer role influences the behavior of the social scientist in his position as a group member; (6) when the role of participant interferes with objective observation; (7) when the role of participant frustrates any kind of systematic observation.

It is concluded that participant observation studies are an indispensable tool for sociology, since:

- certain aspects of the social process can be approached in no other way
- a participant observation study is particularly useful as a pilot phase in large scale research projects
- participation studies of small groups are an excellent way to check the value of findings from laboratory experiments
- experience as participant observer is a highly effective training device for the sociological student who must learn to *see* social relations, social positions etc. and who must acquire a sociological perspective.

"Some social scientists will do any mad thing rather than study men at firsthand in their natural surroundings" ¹⁾

(G. C. Homans)

Wie kennis neemt van de verrichtingen van het sociaal onderzoek van de afgelopen naoorlogse jaren, komt tot de conclusie, dat de doorsnee-socioloog in de meeste gevallen zijn gegevens verzamelt door middel van ondervraging, en zich minder vaak

---

*) Dit artikel is een bewerking van een voordracht, gehouden op de Isonovo-V.S.W.O.-contactdagen te Woudschoten, november 1959.

¹⁾ Homans, G. C., "The strategy of industrial sociology", *Am. Jn. Soc.*, jan. 1949.

bedient van waarneming of documentenstudie. 2) Een uitlating dat „das Interview als „der Königsweg” der praktischen Sozialforschung anzusehen ist” (René König), 3) is dan ook symptomatisch voor de overschatting onder de huidige sociologengeneratie van de waarde van de ondervraging als techniek van materiaalverzameling.

Nu is wellicht het interview „René König's Weg”, maar daarom nog niet „de” koninklijke heerbaan, die de socioloog moet bewandelen om zijn wetenschap verder te helpen. De geschiedenis van de sociologie wijst uit, dat studies, waarin de beide andere technieken van materiaalverzameling voor het sociaal onderzoek — waarneming en documentenstudie — op de voorgrond stonden, van grote betekenis zijn geweest.

Waarneming is een belangrijk ingrediënt van vele monografieën uit de Chicago-school (Anderson's *The hobo*, Thrasher's *The gang*), van de beide invloedrijke studies van William Foot Whyte (*Street corner society* en *Human relations in the restaurant-industry*) en van de Hawthorne-onderzoekingen.

De monumentale studies van Weber en Durkheim bewijzen de vruchtbaarheid van het gebruik van documenten voor het sociaal onderzoek. De godsdienstsociologische essays van Weber zijn in laatste instantie gebaseerd op historisch bronnenonderzoek — de ene „hoofdrichting” van de documentenstudie, — terwijl Durkheim's *Le suicide* nog altijd een klassiek voorbeeld is van het gebruik van institutionele statistiek — de andere hoofdrichting van de documentenstudie.

De redenen waarom de waarneming in het algemeen en de participerende waarneming in het bijzonder in ieder geval in ons land thans ietwat in onbruik zijn, vallen buiten het bestek van dit artikel.

Prof. Groenman noemt in het aan de participatie gewijde hoofdstuk van zijn *Methoden der sociografie*, (1953), slechts een tweetal Nederlandse participerende waarnemingen, nl. Dijkhuis, H.: „Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis”, 1939, en Takes, Ch. A. P.: „Pioniers in de Noordoostpolder gedurende de oorlogsjaren 1941 en 1942”, 1947.

Uit het decennium 1948—1958 is mij slechts één project bekend, waarin van de participerende waarneming gebruik gemaakt werd en dat tot een publikatie

---

²) „Socioloog” wordt hier gebruikt in engere zin, en niet in de vaak voorkomende ruime betekenis van „beoefenaar van één der sociale wetenschappen”. Etnologen en groepspsychologen immers verzamelen wel degelijk hun gegevens door middel van waarneming, terwijl bijv. demografen en sociaal-historici uiteraard geheel op documentenstudies zijn aangewezen.

³) König, R., *Praktische Sozialforschung* (1952), 9—10. Soortgelijke uitspraken treft men eveneens aan in het hoofdartikel van een speciaal nummer van de *Am. Jn. Soc.* (sept. 1956), gewijd aan het interview. Benney, M. en Hughes, E. C. vangen dit artikel „Of sociology and the interview: editorial preface”, aan met de zinsnede: „Sociology has become the science of the interview . . .”

leidde, nl. het ISÖNEVO-ramponderzoek. Zie Ellemers, J. E., *De februari-ramp. Sociologie van een samenleving in nood*, 1956, voor een samenvatting van de resultaten van dit onderzoek. In „De techniek van participierend waarnemen” door Mevr. H. M. in 't Veld - Langeveld, in *Mens en maatschappij*, (maart 1954) worden o.m. de bevindingen met deze techniek opgedaan in het ramponderzoek behandeld. Vorig jaar verschenen: Bayer, A. E. en Köbben, A. J. F., „De Lou-mensen: sociografie van een afwijkende religieuze groep”, in *Sociologisch bulletin*, 1959 nr. 3, en voorts: Krantz, D. E. en Vercruisje, E. V. W., *De jeugd in het geding*, 1959, een tweetal studies, die eveneens geheel of gedeeltelijk zijn gebaseerd op participerende waarneming. Voorts zijn vooral de laatste jaren ten behoeve van scripties door studenten diverse participatiestudies uitgevoerd. Hopelijk zijn deze recente activiteiten evenals de Woudschoten-conferentie en dit speciale nummer van de *Gids* tekenen van kentering van het getij!

Is de sociologie thans reeds zover gevorderd, dat de participerende waarneming, welke doorgaans weinig gelegenheid tot verificatie biedt, van geen nut meer is? Of is dit verschijnsel te wijten aan een soort „verburgerlijking” van de socioloog? Participatie in een vreemde groepering vereist een zich los maken voor lange tijd uit het eigen milieu, een zekere pioniersmentaliteit, waarvoor de comfortabele status van de socioloog in onze huidige samenleving waarschijnlijk niet erg bevorderlijk is. Hoe het ook zij, de waarneming van het sociaal gebeuren is en blijft naast de ondervraging in het sociaal onderzoek één der wegen, die naar Rome leiden. Zonder in het andere uiterste te vervallen en nu weer voor de participerende waarneming een of ander primaat op te eisen, worden in dit artikel de eigen aard en de problematiek van deze methode in vergelijking met andere soorten empirisch onderzoek aan de orde gesteld. 4)

Participerende waarneming als methode van onderzoek

De participerende waarneming is evenals de enquête, het experiment en de historische bronnenstudie een methode, een onderzoekopzet. Men kan al deze methoden beschouwen als combinaties van specifieke technieken van materiaalverzameling, -verwerking, en -analyse. 5)

De participerende waarneming onderscheidt zich van andere methoden door een bepaalde techniek van materiaalverzameling. In de participerende waarneming nl. verzamelt de onderzoeker zijn materiaal voornamelijk door *vanuit een positie in een groepering*

---

⁴) Dit „primaat opeisen” doen bijv. Becker, H. S. en Geer, B. in een overigens zeer lezenswaardig artikel: „Participant observation and interviewing: a comparison”, *Human Organization*, fall 1957. In hetzelfde nummer vindt men een critiek van M. Trow op hun standpunt.

⁵) Voor de indeling van een onderzoek in deze drie fasen, zie Doorn, J. A. A. van en Lammers, C. J. „Sociologie en sociografie”, *Soc. Gids*, maart 1958, blz. 60. Ter voorkoming van verwarring noem ik thans de eerste fase die van „verzameling” en niet van „waarneming” der gegevens.

de activiteiten en interacties van leden van die groeperingen gade te slaan en min of meer systematisch vast te leggen. 6) De onderzoeker verwerft zich door tot op zekere hoogte deel te nemen aan het leven van de groepering in kwestie een positie daarin en gebruikt deze als „observatie-post”.

Door de toevoeging „en min of meer systematisch vast te leggen..” in de definitie worden essays van sociologen over hun vroegere ervaringen in een of andere maatschappelijke functie niet tot de participatie-studies gerekend. 7) Het betreft hier een soort „mémoires”; van gerichte en methodische waarneming is geen sprake; derhalve lijkt het weinig zinvol om deze wijze van „materiaalverzameling” gelijk te stellen met waarnemingen, waarin wél enige gerichtheid en methodiek te onderkennen zijn. Al is dan de waarneming van het groepsleven door de aan dat leven min of meer deelnemende onderzoeker het specifieke kenmerk van een participerende waarneming, dat wil niet zeggen, dat in dit soort studies geen andere wijzen van materiaalverzameling zouden voorkomen. De participerende waarnemer verkrijgt ook gegevens door middel van *ondervraging en introspectie*. 8) Wanneer de onderzoeker een niet door hem uitgelokte conversatie, of een gesprek waaraan hij krachtens zijn rol als groeps-lid deelneemt, beluistert, dan kan men dit waarneming noemen. Van een interview-element is echter sprake, zodra de participant — in verholde of openlijke vorm — vragen gaat stellen uit hoofde van zijn rol van onderzoeker. Evenals in het eigenlijke, formele interview dient hij dan de bestudeerde persoon of personen een soort experimentele prikkel toe, welke voortvloeit uit zijn onderzoeksmerken.

De grens tussen waarneming-van-een-communicatie en ondervraging is uiteraard in de praktijk moeilijk te trekken en is ook van weinig belang. Het gaat om de constatering, dat bij het verzamelen van gegevens door middel van ondervraging, de par-

---

⁶⁾ Voor een behandeling van het begrip „sociale positie” zie Doorn, J. A. A. van en Lammers, C. J., *Moderne sociologie: systematiek en analyse*, blz. 79—80.

⁷⁾ Bijv. Mann, P. H., “The status of the marine-radioman: a British contribution”, *Am. Jn. Soc.*, juli 1957. Homans, G. C. “The small warship”, *Am. Soc. Rev.*, juni 1946. Turner, R. “The navy disbursal officer as a bureaucrat”, *Am. Soc. Rev.*, juni 1947.

⁸⁾ Over de strategische rol van het ondervragen in een participerende waarneming, zie o.a. Whyte, W. F. “Observational field-work methods”, in Jahoda, M., Deutsch, M. en Cook, S. W., *Research methods in social relations*, 1951, deel II, blz. 497—498; Becker, H. S. “Inference and proof in participant observation”, *Am. soc. rev.*, dec. 1958, blz. 654 e.v.

De waarde van introspectieve inzichten voor de participerende waarnemer komt o.a. ter sprake in: Gold, R. L. “Roles in sociological field observations”, *Social forces*, mrt. 1958, blz. 218 e.v.; Schwartz, M. S. en Schwartz, C. G. “Problems in participant observation”, *Am. jn. soc.*, jan. 1955, blz. 350 e.v.

ticiperende waarneming niet principieel, maar slechts gradueel verschilt van zulke methoden als de enquête en het experiment. Omgekeerd geldt overigens ook, dat vaak in een enquête technieken van waarneming ingebouwd zijn. Men denke bv. aan zoiets als Stuart Chapin's „social status scale”, 9) of de indeling naar welstandsklasse, in gebruik bij de Nederlandse Stichting voor Statistiek. 10) Tenslotte verlaat men zich in welhaast elke enquête op „waarnemingen” door de geënquêteerde zelf van zijn eigen gedragingen. Terecht of ten onrechte worden zulke „zelfwaarnemingen” dan vaak gebezigd als indicatie van objectieve waarnemingen van de gedragingen in kwestie.

Naast waarneming en ondervraging speelt ook de introspectie een zeer belangrijke rol in deze onderzoekvorm. Hoe meer de waarnemer deelneemt aan het groepsleven, hoe meer hij het groepsgebeuren „aan den lijve” ervaart. Hij gebruikt dan zijn eigen gevoelsreacties als sociologisch relevante gegevens. Zijn gedachten, gevoelens en strevingen jegens de leden van de bestudeerde groeperingen zijn, voorzover zij met zijn positie in de groep samenhangen, legitieme onderzoekobjecten en verder komen zij hem te hulp bij de verwerking en analyse van waargenomen of via ondervraging verworven gegevens.

Ook in dit opzicht onderscheidt de participerende waarneming zich van andere soorten van sociaal onderzoek slechts door de „dosering” van deze techniek. Bij enquêtes en experimenten speelt de introspectie, het „verstehen”, eveneens een rol. De door de éénrichtingsspiegel turende groepspsycholoog gaat bij het indelen van een interactie in deze of gene categorie ook te rade bij zijn eigen gewaarwordingen, welke de neerslag zijn van zijn passieve deelname aan het groepsleven 11) Zo verlaat de opsteller van een rapport omtrent bepaalde enquête-resultaten zich soms eveneens op zijn innerlijke reacties in een zich ingedachte deelname aan het groepsleven bij de interpretatie van allerlei correlaties. 12)

De slotsom van deze vergelijkingen is, dat de methode van het participerend waarnemen op dezelfde technieken van materiaalverzameling berust als andere methoden van sociaal onderzoek. Er is in dit opzicht slechts een gradueel onderscheid, een accent-verschil, tussen participerend waarnemen en zulke onderzoekopzetten als de enquête en het experiment.

---

9) Chapin, F. S., *Experimental designs in sociological research*, 1947, blz. 191—194.

10) Deze indeling komt bijv. voor in: Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Televisie in Nederland*, 1957.

11) Zie bijv. Bales, R. F. *Interaction process analysis*, 1950, o.m. blz. 6—12, 177—195.

12) Zie hierover Lammers, C. J. „De plaats van de statistische methode in de sociologie”, *Sociol. gids*, febr. 1955, blz. 26—28.

Ten onrechte wordt vaak gemeend, dat in een participerende waarneming de onderzoeker als een onbeschreven blad, onbelast met zwaarwichtige begrippenschema's, de sociale werkelijkheid tegemoet kan treden. Niet ontkend kan worden, dat dit vaak gebeurt, noch ook dat zulke studies veel waardevols kunnen opleveren. Wanneer echter een participerende waarneming als wetenschappelijke onderneming met succes bekroond wordt, komt dat mede doordat de onderzoeker zijn waarnemingen verricht tegen de achtergrond van een theoretisch goed gefundeerd referentiekader. In zulke gevallen beschikt de onderzoeker reeds vóór de aanvang van het veldwerk over zo'n referentiekader, óf hij maakt zich een goede sociologische zienswijze tijdens het onderzoek eigen, dank zij zijn buitengewone theoretische begaafdheid en/of dank zij het contact met een knap theoreticus. 13)

Waarneming immers is een vorm van selectieve perceptie. Als de selectie-maatstaven geen theoretische basis hebben, dan worden bijgevolg de relevante gegevens niet verzameld en is slechts materiaal voor een stukje journalistiek aanwezig. Voorts kunnen ook de verwerking en analyse van de waargenomen feiten slechts tot wetenschappelijk bruikbare resultaten leiden, wanneer aan deze operaties theoretisch inzicht ten grondslag ligt. 14) De participerende waarneming verschilt niet van enquête of experiment in die zin, dat voor eerstgenoemde methode géén en voor laatstgenoemde methoden wel theorie nodig zou zijn. In theoretisch opzicht onderscheidt zich de participerende waarneming tot op zekere hoogte van andere onderzoekopzetten, doordat (1) voor de studie geen specifieke hypothesen omtrent samenhangen tussen de verschijnselen vereist zijn en (2) vrij gemakkelijk in de loop van het onderzoek wijzigingen in de theoretische basis tot stand kunnen worden gebracht.

Doeltreffende experimenten en enquêtes in het sociaal-wetenschappelijk speurwerk dienen te stoelen op duidelijke onderstellingen omtrent het verband tussen de bestudeerde factoren. Bovendien kan met het begrippenschema, waarop de operationele definities en dus de vragen en tests van de enquête of het experiment

13) William Foot Whyte, de grootmeester van de participerende waarneming, is een voorbeeld van een socioloog, wiens theoretische scholing grotendeels tijdens zijn onderzoek tot stand kwam dank zij geregeld contact met goede theoretici.

Zie hierover de tweede druk van "Street Corner Society", 1955, waaraan de auteur een aanhangsel toevoegde, dat de geschiedenis van het onderzoek behelst: "On the evolution of Street Corner Society". Dit fascinerend verhaal is wel de beste inleiding tot de methode van het participierend waarnemen. Over de groei van Whyte's theoretische oriëntering, zie speciaal blz. 286—288.

14) Zie hierover ook Van Doorn en Lammers, „Sociologie en sociografie”, t.a.p. blz. 60—61.

berusten, niet veranderen, wanneer het onderzoek eenmaal aan de gang is.

Voor een participerende waarneming echter is een globale probleemstelling en een goed begrippenschema voldoende. In de participerende waarneming toch gaat het meestal meer om het formuleren dan om het bewijzen van hypothesen. 15) Voorts — en hierin ligt de grote waarde voor onze wetenschap-in-ontwikkeling van deze methode — biedt de participerende waarneming de onderzoeker voortdurend de mogelijkheid om zijn theoretische inzichten te herzien in het licht van zijn praktijkervaringen. Natuurlijk kan de participerende waarnemer zo vastgeroest zijn in zijn sociologische „aanschuwingsschemata”, dat hij slechts ziet, wat in die schemata past. De kritisch ingestelde onderzoeker evenwel zal door de vele gebeurtenissen van het groepsleven, die zich níét laten vangen in zijn begrippen, gedwongen worden om zich van allerlei onnutte begrippen te ontdoen, om bestaande begrippen te verfijnen en om nieuwe begrippen en hypothesen te ontwerpen. 16) Ietwat overdreven uitgedrukt: In de participerende waarneming worden begrippen getoetst en hypothesen geboren! Tenslotte zijn er in theoretisch opzicht nog meer verschillen tussen de methode van de participerende waarneming en bijv. de enquête. 17) Ten eerste is uit de aard der zaak het kernobject van een participerende waarneming veelal een *kleine groep*, althans een min of meer overzichtelijke afgeronde sociale eenheid, gekenmerkt door betrekkelijk veel directe interactie tussen de leden van die groepering. Wat dit betreft is de participerende waarneming sterk verwant aan het experiment. De enquête daarentegen is bij uitstek geëigend om structuur en functies van *sociale collectiviteiten en sociale categorieën* te analyseren. Weliswaar wordt de enquête ook in de studie van de kleine groep gebruikt, maar dan staan veelal niet interactie- en activiteitsvariabelen, doch houdingsaspecten in het centrum van de belangstelling.

Dit houdt in, dat het begrippenapparaat, waarvan de participe-

---

¹⁵⁾ Dit houdt allerminst in, dat het toetsen van hypothesen in een participerende waarneming is uitgesloten. Een voorbeeld van een participatie-studie, welke uitsluitend verificatie van een hypothese beoogde is Festinger, L.; Riecken, H. W. en Schachter, S., *When prophecy fails*, 1956. Voor een goede behandeling van de problemen van bewijsvoering in een participerende waarneming, zie Becker t.a.p.

¹⁶⁾ Zie over deze functie van onderzoek voor theorie Merton, R. K., *Social theory and social structure*, 1949, blz. 98 e.v. Ook op dit punt is lezing van Whyte's aanhangsel bij *Street corner society*, t.a.p., alleszins instructief.

¹⁷⁾ De volgende punten zijn evenals enige andere ideeën uit dit artikel door de auteur reeds eerder naar voren gebracht in: ISONEVO-Committee on disaster studies, *Studies in Holland flood disaster 1953*, vol. IV, appendix B, "A comparison of the methodology of the survey and the community studies", 1955.

rende waarnemer gebruik maakt, vooral afgestemd moet zijn op het analyseren van directe interacties en activiteiten. In de theorie, welke aan een enquête ten grondslag ligt, treden andere begrippen op de voorgrond.

Ten tweede stelt men zich in een participerende waarneming doorgaans een *dynamische analyse* ten doel. De participant volgt de zich voltrekkende veranderingen in de sociale structuur en het cultuurpatroon van de bestudeerde groep op de voet. 18) Een enquête is een *momentopname*. Wel is een dynamische analyse middels herhaalde ondervraging — zg. „panel-studies” — mogelijk, maar dan nog beschikt men over een serie momentopnames, terwijl in de participerende waarneming de mogelijkheid van een tamelijk continue bestudering van het dynamisch sociaal proces aanwezig is. Het spreekt vanzelf dat ook dit een accentverschil tussen beide methoden van sociaal onderzoek in probleemstelling en aard der gebruikte begrippen meebrengt.

Participerende waarneming en statistiek

Een ander courant misverstand omtrent de participerende waarneming is, dat deze methode een laatste veilig bolwerk biedt aan de socioloog, die het empirisch werk niet schuwt, maar gevrijwaard wil blijven van de vermeende complicaties, waarvoor statistische eisen hem stellen. In alle stadia van een participatie-studie echter heeft de onderzoeker, of hij zich dit bewust is of niet, te maken met tal van statistische problemen. 19)

Zo kan men om te beginnen het waarnemen zelf al beschouwen als steekproeftrekken. De hele discussie over de gewenstheid of ongewenstheid van een maximale deelname aan het groepsleven bv. is gevoeglijk te herformuleren als een steekproefprobleem. De onderzoeker, die volledig groepslid wordt, beperkt zijn veld van waarneming aanzienlijk „in de breedte”. Zijn normale positie in de sociale structuur van de groepering stelt hem slechts in staat om door waarneming steekproeven te nemen van die sociale verschijnselen, die hem uit hoofde van zijn groepspositie, van zijn rolverhouding, voor ogen of ter ore komen. De onderzoeker, die slechts gedeeltelijk of in het geheel geen groepslid wordt, heeft voor zijn waarnemingen weinig toegang tot het groepsleven „in de diepte”.

De populatie van gebeurtenissen, waaruit hij waarnemingssteekproeven trekt, kan zich tot een groot aantal sectoren van het

---

¹⁸⁾ Zie o.a. ook Whyte, *Street corner society*, t.a.p., blz. 323; Vidich, A. J. „Participant observation and the collection and interpretation of data”, *Am. j. soc.*, jan. 1955, blz. 359—360.

¹⁹⁾ Zie hierover in het bijzonder de beschouwingen van Becker, t.a.p., blz. 656—657.

groepsleven uitstrekken, maar omvat zelden voorvallen, waarbij de groep — om welke redenen dan ook — geen buitenstaanders duldt.

Zo ook is er aan het verkrijgen van gegevens langs introspectieve weg en door middel van ondervraging in een participatiestudie een steekproefaspect te onderkennen. In hoeverre zijn de gewaarwordingen van de participant in een bepaalde situatie representatief voor de gewaarwordingen van andere groepsleden in een soortgelijke situatie?

De participerende waarnemer, die openlijke of gecamoufleerde interviews afneemt, ziet zich geconfronteerd met de vraag of zijn informanten een aselekt monster vormen uit de totale groepering, waarover hij iets te weten wil komen met zijn vragen. 20) Voorts heeft de onderzoeker hier te maken met het netelige probleem uit wat voor populatie van meningen de aldus verkregen informaties afkomstig zijn. Zijn het persoonlijke overtuigingen, voor de buitenwacht bestemde idealen, werkelijk funktionerende opvattingen of speciale opvattingen, die passen in de rolverhouding tussen participant en informant?

Zulke problemen deden zich bv. voor in de participerende waarneming bij de officiersopleidingen van de Kon. Marine, waarin ik enige ervaring met deze methode opdeed. Als ARO (adspirant-reserve-officier) kon ik slechts zijdelings activiteiten en interacties der adelborsten (adspirant-beroeps-officieren) gadeslaan. Naar mij later bleek uit vrije interviews en enquêtes, waren de indrukken, welke ik omtrent deze groepering had, in diverse opzichten vertekend. Mijn kennis omtrent de adelborsten was ontleend aan een beslist niet-representatieve steekproef van gebeurtenissen met betrekking tot deze categorie. Ik ontmoette incidenteel slechts bepaalde adelborsten (met andere woorden een „selecte” steekproef, op uiterst kleine aantallen gebaseerd!) en dan nog uit hoofde van mijn positie als ARO, door de doorsnee-adelborst gezien als „een burger in noodverpakking”!

Op soortgelijke wijze kan men de verwerking en analyse der gegevens in deze onderzoeksmethode behandelen. Zo is bv. de conclusie, dat in de groep de leden A, B en C vaker met elkaar omgaan dan met anderen op de keper beschouwd slechts geoorloofd, wanneer men systematisch verzamelde waarnemingen omtrent interacties van A, B en C met elkaar en met anderen aan statistische toetsing onderwerpt. Door het toevalselement bij het „steekproeftrekken” in de waarneming immers kunnen verschillen in interactie-frequentie als boven bedoeld uitermate onbetrouwbaar zijn.

Deze paragrafen moet men overigens niet beschouwen als een

---

²⁰⁾ Behatenswaardige opmerkingen over het informantenprobleem vindt men vooral in publicaties van etnologen. Bijv. Kluckhohn, F. R. “The participant-observer technique in small communities”, *Am. jn. soc.*, nov. 1940, blz. 341; Paul, B. D. “Interview techniques and field relations”, in: Kroeber, A. L. (ed.), *Anthropology today: an encyclopedic inventory*, 1953, blz. 443—444; Vidich, t.a.p., blz. 357.

pleidooi voor toepassing van allerlei subtiele wiskundig-statistische procedures als een *conditio sine qua non* voor een goede participerende waarneming. Systematische waarnemingen, d.w.z. waarnemingen, die geacht kunnen worden een volstrekt aselechte steekproef te vormen van die gebeurtenissen, waarover men wil generaliseren, zijn zelden mogelijk. 21)

In de reeds genoemde participerende waarneming van ca. 8 maanden bij de Marine bv. deden zich — voorzover mij bekend! — slechts een drietal mogelijkheden voor betrekkelijk systematisch waarnemen voor. Gedurende de cursus kon ik van tijd tot tijd bepaalde informele associaties registreren. Later deed zich in mijn eigen klas de gelegenheid voor enige hypothesen omtrent de sociale structuur van de groep te beproeven door het noteren van het gebruik van voor- of achternamen in de communicaties tussen de groepsleden. Tenslotte kon met behulp van foto's, door een burgerfotograaf gemaakt tijdens een groot feest van de ARO's, een onderstelling over het onderling contact tussen de diverse klassen worden getoetst. Hoezeer een dergelijke kwantitatieve verfijning van een grove, kwalitatieve indruk de moeite waard is, moge blijken uit het feit, dat in alle gevallen onvermoede aspecten van het probleem naar voren kwamen!

Niet slechts in de fase van de materiaalverzameling, ook in de fasen van verwerking en analyse zijn doorgaans — o.m. in verband met de kleine aantallen gebeurtenissen — statistische technieken moeilijk toepasbaar.

Dit is allerminst een bezwaar. Ook een „kwasi-statistische” benadering is nog altijd beter dan een zuiver impressionistische werkwijze. 22)

De sterke nadruk, die hier gelegd wordt op de statistische aspecten van de participerende waarneming, vloeit voort uit het besef, dat een „statistisch geweten” de participerende waarnemer van pas komt, omdat hij daardoor eerder dan zijn statistisch ongeschoolde collega de schaarse kansen voor een wetenschappelijke bewijsvoering zal benutten. Voorts is een statistische visie op de onderzoekstechnische problemen van de participerende waarneming belangrijk, omdat de onderzoeker zich dank zij deze denkwijze zoveel mogelijk kan hoeden voor bij uitstek ónsystematische waarnemingen en apert óngeoorloofde generalisaties.

Volgens diverse ethische en religieuze normen is de zondaar,

---

21) Enige voorbeelden: Homans, G. C. "The cash posters", *Am. soc. rev.*, dec. 1954; Blau, P. M. *The dynamics of bureaucracy. A study of interpersonal relations in two government agencies*, 1955.

22) De term "quasi-statistics" wordt in dit verband gebruikt door Becker, t.a.p., blz. 656, in navolging van een artikel van Lazarsfeld, P. F. en Barton, A., "Some functions of qualitative analysis in sociological research," in: *Sociologica, Aufsätze, Max Horkheimer zum sechzigsten Geburtstag gewidmet*, Frankfurter Beiträge zur Soziologie 1, 1955.

Zoals Becker opmerkt, is dit artikel voor een inzicht in mogelijkheden en moeilijkheden van verwerking en analyse der gegevens in een participerende waarneming van uitzonderlijk belang.

die welbewust euvelheden bedrijft, erger in gebreke, dan hij, die „per ongeluk” gelijksoortige misstappen begaat. In het sociaal onderzoek is het andersom. Wie welbewust zondigt tegen de regels van de wetenschappelijke methode is minder laakbaar dan de onopzettelijke overtreder, omdat eerstgenoemde veelal bij zijn conclusies met dergelijke feilen rekening zal houden en dus zijn argeloze lezers kan waarschuwen voor manco's in de bewijsvoering.

Positie en rol van de participerende waarnemer

Enige auteurs, die zich met de problemen van het participierend waarnemen bezig hielden, ontwierpen typologieën of classificaties van posities en/of rollen van de onderzoeker in het veld. Doorgaans laboreren dergelijke classificaties aan onduidelijkheid, inconsistentie en/of onvolledigheid, omdat men verzuimt de indelingscriteria expliciet te maken en op logische wijze samen te voegen.

Zo excelleert bv. de indeling van Gold ²³⁾ door feilen in alle drie deze opzichten. Hij onderscheidt:

1. de volledige participant, die een rol voorwendt
2. de participant als waarnemer, die geen rol voorwendt
3. de waarnemer als participant; korte contacten met de groep
4. de volledige waarnemer; geen contacten met de groep

In feite baseert Gold zijn classificatie op twee criteria:

- a. de mate van deelname aan het groepsleven en
- b. de mate van verhulling van de onderzoekersrol.

Gold's typen 1. en 2. worden door een hoge mate van deelname gekarakteriseerd, terwijl zijn type 3. geringe — en type 4. geen enkele deelname aan het groepsleven meebrengt.

De indeling is inconsistent, omdat alleen voor typen 1. en 2. de verhulling van de onderzoekersrol als indelingsprincipe gebezigd wordt. Dientengevolge is de classificatie onduidelijk en/of onvolledig, want nergens blijkt of bv. het type van de een-rol-voorwendende-waarnemer met weinig of geen deelname aan het groepsleven ergens „geplaatst” is, en zo ja, waar.

Een goede classificatie zou bv. inhouden, dat ook de typen 3. en 4. onderverdeeld werden voor gevallen, waarin de onderzoeker vermomd — en die waarin hij „met open vizier” optrad.

Een ander bezwaar bij zulke classificaties is, dat meestal met tweedelingen per indelingscriterium wordt gewerkt. Hiermede wekt men de suggestie, dat de onderzoeker altijd kiezen of delen moet: actief of passief groepslid; verborgen óf openlijk in de onderzoekersrol; in een formele óf in een informele functie. In werkelijkheid heeft de onderzoeker uiteraard in elk van deze opzichten de keus uit een onbeperkt aantal tussen twee uitersten variërende rolmodellen.

In verband hiermede verdient een andere benadering de voor-

---

²³⁾ Zie Gold, t.a.p., blz. 219—222. Voor andere indelingen zie Schwartz en Schwartz, t.a.p., blz. 344 e.v. Kluckhohn, t.a.p., blz. 331—337.

keur. De sociale positie, en daarmee ook de rol van de waarnemer in de groepering kan o.m. volgens een viertal variabelen variëren. 24)

- (1) de sociale afstand tot de groepering.
- (2) de sociale integratie in de groepering.
- (3) de sociale status in de groepering.
- (4) de mate van verhulling van de onderzoekdoeleinden voor de groepering.

Wat de beide eerste punten betreft, ligt het voor de hand, dat de waarnemer tot een vrij hoge frequentie van coördinatieve interactie met de groepsleden zal trachten te geraken. M.a.w. hij probeert nauwe betrekkingen van positieve aard met de door hem bestudeerde groepering aan te knopen.

Voorzover hij daarin slaagt, verwerft hij zich een positie in de groepering, neemt hij deel aan het groepsleven, en kan dus tot de gewenste precisie van denkbeelden over de groepering komen. Hoe positiever zijn relaties tot de groepering zijn immers, hoe meer sympathie men jegens hem zal koesteren, en hoe groter de neiging zal zijn hem in de kring op te nemen en anderszins ter wille te zijn. 25)

Een bepaald maximum aan sociale afstand — en een bepaald minimum aan integratie met betrekking tot de bestudeerde sociale eenheid zijn dus vereist voor een participerende waarneming. De mogelijkheid om in groepssituaties te kunnen waarnemen en de bereidheid van de groepsleden om bij verborgen of openlijke ondervraging informatie te verschaffen, berust op een zekere mate van „inlijving” van de onderzoeker in de groepering.

Daar komt nog iets bij. Dankzij een hoge frequentie van coördinatieve interacties met de groepering zal de onderzoeker een tendentie tot convergering van zijn denkbeelden met die van de groepering over voor hen relevante zaken ondervinden; voorts staat hij ook voortdurend bloot aan een proces van „gelijkschakeling” in zijn gevoelens en strevingen jegens relevante groepszaken. 26) Deze „gelijkschakelingsprocessen” zijn van belang, omdat hiervan de mogelijkheden tot het benutten van introspectieve gegevens door de onderzoeker afhankelijk zijn.

Op de voor- en nadelen van geringe versus intensieve deelname aan het groepsleven door de waarnemer wordt in een volgende paragraaf ingegaan.

Over de sociale status van de participerende waarnemer in de groepering heeft Jolles opgemerkt, dat dit in zeer veel gevallen

---

²⁴⁾ Voor een definitie van de sub (1) t/m (3) genoemde begrippen, zie Van Doorn en Lammers, *Moderne sociologie*, t.a.p., hst. III.

²⁵⁾ Dit zijn afleidingen van stellingen, geponeerd in Van Doorn en Lammers, *Moderne sociologie*, t.a.p., blz. 48—52.

²⁶⁾ Zie Van Doorn en Lammers, *Moderne sociologie*, t.a.p., blz. 52.

een *lage* status is. 27) Inderdaad zal de socioloog vaak slechts op een in sommige opzichten laag niveau entrée in het veld van onderzoek kunnen krijgen. Men kan nu eenmaal moeilijker als directeur dan als arbeider of employé een participatie-studie bij een groot bedrijf aanvangen!

Dit geldt evenwel niet voor alle participerende waarnemingen. Wanneer de positie van de waarnemer in de groepering „echt” en niet slechts hulpmiddel voor een wetenschappelijk doel is, kan de participant-waarnemer iemand met een *hoge* status zijn. Een dergelijke stand van zaken treft men bv. aan in diverse sociaal-medische onderzoekingen. 28)

De huisarts of officier van gezondheid, die de huisartsenpraktijk of het bataljon gaat bestuderen, is uit hoofde van zijn beroep volledig participant, en neemt slechts tijdelijk, als „amateur” een onderzoekersrol op zich. De gewone gang van zaken in een participerende waarneming is uiteraard, dat een onderzoeker van professie tijdelijk een of andere participantenrol aanneemt.

Het spreekt vanzelf, dat juist mensen, die van hun normale maatschappelijke positie voor een sociaal onderzoek gebruik maken, veelal intellectuelen met een hoge status in de door hen onderzochte groepering zullen zijn.

De regel, dat de participant-waarnemer veelal vanuit een lage positie in de groepering gaat observeren, gaat evenmin geheel op voor allerlei ethnologische en sociologische „community-studies”, waarin de waarnemer zijn identiteit niet verhult.

Als „blanke” of als „academicus” verkrijgt de onderzoeker dan een weliswaar perifere, maar niettemin hoge status in de lokale gemeenschap.

In een andere status-dimensie evenwel heeft ook in zo’n community-study de onderzoeker een lage status, nl. als „nieuweling-buitenstaander”. In dit opzicht is zijn sociale positie geheel te vergelijken met die van de student, die als arbeider gaat participeren, of met de positie van elke andere participant-waarnemer, die terwille van een onderzoek zich een positie in een hem boeiende groep gaat verwerven.

In al deze gevallen is de participant-waarnemer bij de aanvang van zijn studie min of meer een „noviet”, die nog in het cultuurpatroon van de groep in kwestie moet worden geëncultuureerd,

---

²⁷⁾ Jolles, H. M. „Woudschoten 1959”, M. & M., jan./febr. 1960.

²⁸⁾ Zie bijv. Deen, K. J. van, *Arbeidsanalyse in een plattelandspraktijk*, 1952; Ruhe, H. A. M., *Een huisartsenpraktijk in 1938 en 1954, 1957*; Doeleman, F., *De medische geschiedenis van een infanterie-bataljon der Koninklijke landmacht gedurende drie jaar actieve dienst op Java 1946—1950, 1955*.

en die nog tot contact met de groepsleden moet worden toegelaten. 29).

Een dergelijke randpositie is in vrijwel elke groepering bekend en de daarbij geïnstitutionaliseerde „novieten-rol” is van groot belang voor de onderzoeker. 30) In zijn aspirant-positie gelden voor hem in de groepering rolverwachtingen en -normen, die hem o.a. het recht en doorgaans zelfs de plicht geven om zich door vragen van de groepsgevoonten en -opvattingen op de hoogte te stellen. Zijn enquêteerschap past dan in de roldefinitie welke de groepering van hem heeft!

Ook wettigen de rolnormen en -verwachtingen een frequent zondigen tegen de regels door de noviet, zolang hij verondersteld kan worden nog niet voldoende geëncultuureerd te zijn. Bovendien wordt vaak in het algemeen van mensen met een lage status minder stringente normnaleving verwacht dan van groepsleden met een hoge status.

De novieten-rol verschaft de sociaal onderzoeker dus gedurende enige tijd een vrijbrief om zich in de groepering het cultuurpatroon eigen te maken, zonder dat zijn in het vreemde milieu aanvankelijk sterk afwijkend gedrag de normale sancties over hem uitlokt.

Tenslotte nog iets over de *verhulling van de onderzoekersrol* voor de groepering. Het gaat hier om een asymmetrie in de verhouding tussen de waarnemer en de groep. De roldefinitie, die de groepering heeft van de „vermomde” sociaal onderzoeker nl. strookt allerminst met de eigen roldefinitie van de participant-waarnemer.

Ook dit is geen kwestie van óf-óf. Het zichzelf bekend maken als sociaal-onderzoeker is nl. niet het sociaal-psychologisch belangrijke punt in een participerende waarneming. Waar het om gaat is niet „het zich als waarnemer onthullen”, maar „het onthuld zijn” als onderzoeker voor de onderzochten. Indien de groepsleden in hun contacten met de onderzoeker hem blijven definiëren als participant en zijn waarnemersrol in hun percepties geen referentie-kader gaat vormen — ondanks „onthulling” van zijn waarnemersschap —, dan is de situatie vrijwel gelijk aan die van een verholde participatie-studie.

Dit bleek bv. vrij duidelijk in mijn eigen onderzoek. Nadat ik het masker had laten vallen, kreeg ik de indruk, dat zelfs mijn klasgenoten mij zelden of nooit percipieerden als „onderzoeker”. Zegge en schrijve één dag lang — en wel de dag, waarop ik terloops aan enige mede-ARO's vertelde, dat ik een

²⁹⁾ Deze gedachte treft men in een of andere vorm in diverse artikelen aan. Zie o.a. Paul, t.a.p., blz. 436. Kluckhohn, t.a.p., blz. 338—339. Vidich, t.a.p., blz. 357. Riecken, H. W. „The unidentified interviewer”, Am. jn. soc., sept. 1956, blz. 211.

³⁰⁾ Over de positie van een nog te encultureren groepslid, zie Van Doorn en Lammers, *Moderne sociologie*, t.a.p., blz. 221—223.

soort „dagboek” voor een sociologisch proefschrift bijhield — werd hierover gepraat.

Nooit ofte nimmer bleek later uit opmerkingen of handelingen, dat men aan mijn waarnemersactiviteiten enig belang hechtte of er zich ook maar van bewust was. Dit is alleszins verklaarbaar. Vooral daar het hier een groepering van tijdelijke aard betrof, interesseerde niemand zich voor een dissertatie, die pas zou verschijnen jaren nadat wij weer in de burgermaatschappij zouden zijn teruggekeerd! M.a.w. de zaak had voor het actuele groepsleven geen enkele relevantie.

Van belang is derhalve de mate van verhulling van de onderzoeksdoeleinden in de zin van: de mate, waarin de leden van de onderzochte groepering in hun interacties en communicaties rekening houden met de onderzoekersrol. Het door de groepering als „onverhuld” waarnemer beschouwd worden, komt de onderzoeker van pas bij zijn bewegingen in het veld. De expliciete roldefinitie van waarnemer verschaft de socioloog een zekere legitimering om opzettelijke ondervragingen met de waarborg van geheimhouding der antwoorden in zijn studie in te lassen, om zich te vertonen bij gebeurtenissen, waar hij uit hoofde van zijn positie als participant niets te maken heeft, om zich te onttrekken aan activiteiten, die hem slecht uitkomen, en om zonder veel geheimzinnigheid zijn notities te maken.

Tot zover deze behandeling van de vier voornaamste aspecten van positie en rol van de onderzoeker ten aanzien van zijn veld van onderzoek. De problemen, die samenhangen met de verschillen in participatie-activiteiten al naar gelang deze vier factoren laten zich het beste benaderen vanuit het begrip *rolconflict*.

Rolconflicten van de participant-waarnemer

Van een *intern* rolconflict is sprake, wanneer iemand in één positie geconfronteerd wordt met tegenstrijdige rollen of rolelementen. Een rolconflict is *extern* van aard, wanneer iemand verschillende posities bekleedt, waarvan de rollen in de praktijk moeilijk verenigbaar zijn. 31)

Beide soorten rolconflicten zijn voor de participant-waarnemer eer regel dan uitzondering. Inzicht in achtergrond en problemen van deze rolconflicten is dan ook vereist voor een maximaal „rendement” van participatie-studies. Zonder naar volledigheid te streven worden hier zeven rolconflicten aan de orde gesteld. Zowel in zijn participanten-rol als in zijn waarnemersrol kan de onderzoeker in situaties komen te verkeren, waarin zijn rolnormen voor hem onderling strijdige gedragslijnen uitstippelen.

(1) *intern rolconflict als participant*.

Een berucht probleem in een veld van onderzoek, waarin el-

---

³¹⁾ Zie Van Doorn en Lammers, *Moderne sociologie*, t.a.p., blz. 108—112.

kaar bestrijdende personen, facties of groepen voorkomen, is het te vriend houden van de vijandige partijen. 32) De globale participantenrol houdt bv. in een tweetal subrollen, vriend van clique A en vriend van clique B. Zolang het pais en vree is tussen de twee cliques gaat alles goed. Zodra zich echter een antagonistische verhouding tussen A en B ontwikkelt, bevindt de participant zich in een rolconflict, omdat de beide subrollen elkaar hoe langer hoe meer gaan uitsluiten, naarmate het conflict heviger wordt.

Zo mogelijk zal de participant uiteraard trachten boven de partijen te blijven staan. Lukt hem dat niet, dan is de kans op ongestoorde communicatie met het vijandelijke kamp verkeken en moet de participerende waarnemer genoeg nemen met een inperking van zijn studieterrain.

(2) *intern rolconflict als waarnemer.*

De roldefinities van de waarnemer bevatten eensdeels normen in het kader van zijn wetenschappelijke doeleinden, andersdeels normen uit hoofde van de professionele ethiek. In participerende waarnemingen kunnen zich, evenals trouwens bij andere methoden, o.a. moeilijkheden voordoen in verband met het experimenteren en het publiceren door de waarnemer. Uit hoofde van zijn rol als nieuwsgierig man-van-wetenschap is de waarnemer geneigd om in het veld van onderzoek tot experimentele acties over te gaan, althans deze niet te mijden. Voorzover deze acties echter de groepsleden schade kunnen berokkenen, gebiedt zijn professionele ethiek hem om zich hiervan te onthouden. De twee knelpunten zijn hier, dat in een concreet geval vaak moeilijk is uit te maken of een bepaald soort van „schade” inderdaad wordt berokkend, en dat in het algemeen aanzienlijk verschil van mening kan bestaan over de definitie van „schade”.

Illustratief in dit verband is de kritiek van Köbben op Festinger c.s. vanwege de vermoedelijke versterking welke van het optreden van de waarnemers uitging op de heilsverwachtingen in een extreem-sectarisch groepje, en de kritiek welke Köbben zich vervolgens zelf op de hals haalde door zijn opmerkingen! 33) Soortgelijke problemen worden ook in andere soorten onderzoek aangetroffen. In een artikel van Perry en Wyne wordt bv. het rolconflict van de psychiater-onderzoeker behandeld, die met een nog onbekend middel op een patiënt wil experimenteren. 34)

Ook met het publiceren van de resultaten van zijn onderzoek kan de waarnemer in een conflictsituatie geraken. De wetenschappelijke communicatie vereist, dat hij anderen de vruchten

32) Zie o.a. Paul, t.a.p., blz. 438.

33) Köbben, A. J. F., „Ethisch toelaatbaar?”, Soc. gids, sept. 1959; Boef, C., „Metten met twee maten?” en Köbben's repliek in Soc. gids, jan./febr. 1960.

34) Perry, S. E. en Wynne, L. C., “Role conflict, role definition, and social change in a clinical research organization”, *Social forces*, okt. 1959.

van zijn arbeid niet mag onthouden. Wanneer evenwel een dergelijke publikatie nadelig is voor de bestudeerde groep, schrijft de ethiek hem voor om ervan af te zien.

Of hij al dan niet incognito geparticipeerd heeft, is betrekkelijk irrelevant. Tenslotte kan in beide soorten studies de participant-waarnemer geheimen ontfutselen aan de groep, welke men hem allicht niet zou openbaren, indien men beseftte, dat deze gegevens aan de grote klok zouden worden gehangen.

Ook dit is een probleem waarmee men in welhaast elk soort sociaal onderzoek wordt geconfronteerd. Ook bij een enquête heeft de goegemeente ondanks een keurige uitleg door de enquêteur niet door, wat men gaat aanvangen met de verkregen antwoorden.

Evenals bij het experimenteren, is bij het publiceren steeds de kwellende vraag: wat is nadelig voor de groep? en wordt door publikatie inderdaad een of ander nadelig effect teweeggebracht? Men zou als vuistregel kunnen stellen, dat de onderzoeker zich bij de definitie van „nadeel voor de groep” zoveel mogelijk moet houden aan de *percepties van de groep zelf*. Men kan immers aannemen, dat de onderzochte personen de waarnemer slechts tot waarnemen en ondervragen in staat stelden op de stilzwijgende voorwaarde, dat zulks voor hen geen — volgens hun eigen zienswijze! — negatieve gevolgen zou hebben.

Men kan overigens deze situatie óók als een *extern* rolconflict karakteriseren, en wel als het conflict tussen de rol van participant en die van wetenschappelijk onderzoeker.

Als participant, als groepslid, heeft de socioloog de morele verplichting om het welzijn van de groep niet te verstoren. Bij de definitie van „welzijn van de groep” zijn dan weer de algemeen in de groep aanvaarde normen doorslaggevend.

Op deze wijze komt men tot hetzelfde resultaat als hierboven. De professioneel-ethische rolverplichting heeft nl. dezelfde inhoud in deze kwesties als de rolverplichting van het groepslid. Men zou ook kunnen zeggen: de professioneel-ethische rol schrijft voor om de rol als groepslid in deze als moreel-bindend te beschouwen.

Ook deze oplossing is geen panacee. Vaak zal de bestudeerde groep helemaal geen mening op dit punt hebben, en vaak zal hierover in de groep aanzienlijk verschil van mening bestaan!

Voor de schatting van de kans op bepaalde nadelige gevolgen door experimentatie of publikatie roepte de onderzoeker bij voorkeur enige collegae in consult. Zijn eigen oordeel is in deze een weinig betrouwbare maatstaf, hoezeer ter zake kundig hij overigens ook is.

Zolang de Nederlandse sociaal-onderzoekers verzuimen een erecode op te stellen en een gezaghebbend college met „rechtspraak” op dit terrein te belasten, fungeert in deze conflict-situaties de professioneel-ethische rol vnl. bij de gratie van andere niet-pro-

fessionele rollen, die van christen, humanist, fatsoenlijk middenstander, e.d. Dat zulks tot aanzienlijke variaties onder diverse onderzoekers in visie op de toelaatbaarheid van experimentele acties en publikaties aanleiding geeft, behoeft geen nader betoog. Evenmin zijn ampele uiteenzettingen nodig over de ongewenstheid van deze toestand.

Externe rolconflicten vindt de participant-waarnemer op zijn pad, wanneer (a) zijn rolvulling als gewoon participant gehinderd wordt door zijn waarnemersrol, of wanneer (b) hij zijn rol als waarnemer niet naar behoren kan vervullen in verband met zijn participanten-rol.

Over de sub (a) aangeduide soort externe rolconflicten het volgende. Het strikte incognito, dat menig onderzoeker in een participerende waarneming in acht neemt, is ingegeven door de vrees, dat wellicht deelname aan het groepsleven (en daarmee de observatie-, interview- en introspectie-mogelijkheden!) gestoord zal worden door de roldefinities van de groepering jegens hem in zijn positie als buitenstaander-waarnemer. Een tweetal potentiële rolconflicten zijn hier te onderscheiden: (3) en (4).

Tenslotte is ook nog — ongeacht de mate van verhulling van de waarnemersrol voor de groep — een mogelijk dilemma voor de onderzoeker gelegen in de directe invloed van zijn waarnemerschap op zijn eigen rolgedrag als participant (5).

(3) onverhulde waarnemersrol sluit participatie uit.

Een groep kan zodanig fel gekant zijn tegen een sociaal onderzoeker of tegen buitenstaanders in het algemeen, dat een onverhulde waarnemersrol de onderzoeker eenvoudig de weg naar een participantenpositie in de groepering verspert.

Dit is bv. het motief om vermomd waar te gaan nemen in de studies van Festinger c.s. en van Köbben c.s. 35) In beide gevallen betreft het fanatieke sectarische groepen, die fel afwijzend tegen „de wereld” staan.

Afgezien echter van zulke groepen met een sterk xenophobe inslag, is het twijfelachtig of de expliciete waarnemersrol vaak een negatieve belasting is voor de veld-entrée.

Wie erin slaagt om zich door een groep als participant te doen accepteren, zal doorgaans ook de rol van onderzoeker in een of andere vorm voor de groep aanvaardbaar kunnen maken.

Ellemers heeft erop gewezen, dat er van de sociaal onderzoeker in onze samenleving nauwelijks een beroepsbeeld — een roldefini-

---

³⁵⁾ Festinger c.s., t.a.p., blz. 237. Bayer en Köbben, t.a.p., blz. 96. Hetzelfde motief noemt ook Takes, t.a.p., blz. IX.

tie — bestaat. 36) Ergo heeft de onderzoeker zowel in de door Ellemers geanalyseerde interviewsituatie als ook in een participerende waarneming het ontstaan van zo'n roldefinitie bij de onderzochte personen in belangrijke mate zelf in de hand.

Illustratief in dit verband is de ervaring van Whyte in Cornerville. Hij zegt: "I soon found that people were developing their own explanation about me: I was writing a book about Cornerville. This might seem entirely too vague an explanation, and yet it sufficed. I found that my acceptance in the district depended on the personal relationships I developed far more than upon any explanations I might give. Whether it was a good thing to write a book about Cornerville depended entirely on people's opinions of me personally. If I was all right, then my project was all right; . . . ." ³⁷⁾

De op het eerste gezicht moeilijk toegankelijke groep jongens in een Amerikaanse „slum” bleek dus zeker niet negatief ingesteld te zijn jegens de waarnemersrol.

Evenzo blijkt uit een studie van Jones in het Canadese leger, dat de rekruten zeer positief reageerden op onverhulde participerende waarneming! ³⁸⁾ Dit is te meer opvallend, omdat Sullivan c.s. in een soortgelijke participatie-studie in het Amerikaanse leger alle mogelijke moeite deden om de identiteit van de waarnemer verborgen te houden. ³⁹⁾ Voorzover Sullivan c.s. deze verhulling esceneerden uit vrees voor een belemmering van de participatie door de waarnemersrol, is hun vrees in het licht van de ervaringen van Jones bezien waarschijnlijk ongegrond.

Een andere aanwijzing, dat de onderzoeker niet te gauw benauwd hoeft te zijn voor weerstanden tegen een openlijke onderzoekersrol, is te vinden in het verslag over een participerende waarneming bij „Negro-pentecostals”. ⁴⁰⁾ Slechts met vrees en beven maakten de onderzoekers hun onderzoeksdoel-einden bekend om tot hun verbazing te merken, dat dit geen enkele moeilijkheid opleverde! Zij concluderen, dat deze angst van de socioloog voortvloeit uit een overschatting van zijn eigen betekenis voor de groep. Hij is tenslotte „een vijfde rad aan de wagen” voor de groep, maar wil dit niet graag inzien. Dit klopt geheel en al met mijn eigen ervaringen op dit punt, zoals reeds bleek in een vorige paragraaf.

---

³⁶⁾ Ellemers, J. E., „Het interview als rol-ontmoeting”, Soc. gids, dec. 1958, blz. 27—28.

³⁷⁾ Whyte, *Street corner society*, t.a.p., blz. 300.

³⁸⁾ Jones, F. E., „The infantry recruit: a sociological analysis of socialization in the Canadian army”, ongepubliceerde dissertatie, Harvard 1954.

³⁹⁾ Sullivan, M. A., Queen, S. A. en Patrick, R. C., „Participant observation in a military program”, *Am. soc. rev.*, dec. 1958.

⁴⁰⁾ Zie von Hoffman, N. en Cassidy, S. W. „Interviewing Negro pentecostals”, *Am. jn. soc.*, sept. 1956.

(4) *onverhulde waarnemersrol verhindert een „normale” participatie.*

De participant-waarnemer wil „de Joden een Jood, de Grieken een Griek”, kortom de groepsleden een groepslid worden. Dit streven kan niet alleen door een negatieve houding, maar ook door een positieve houding van de groepering jegens zijn waarnemersrol worden gehinderd.

De groepsleden kunnen zich bv. in het bijzijn van de waarnemer „op zijn Zondags” gaan gedragen, omdat men „er mooi op wil komen te staan”. In zo'n geval kan een onderzoeker niet tot een normaal interactie-patroon met de groepsleden geraken, omdat men diens waarnemersrol boven zijn participanten-rol laat prevaleren in het referentie-kader voor de reacties jegens hem. Nu zal dit gevaar, dat de groepering de waarnemer een soort ideaalbeeld van haar normale bestaan voorschotelt, vaak weinig reëel zijn. Het is niet erg aannemelijk, dat velen de vereiste acteer-capaciteiten hebben om gedurende lange tijd in hun gewone dagelijkse leven „zichzelf in een verbeterde versie” te spelen.

Bovendien is het de vraag of de onderzoeker zo'n pose niet zou doorzien, wanneer hij zijn ogen en oren goed de kost geeft.

Dit neemt overigens niet weg, dat de participant-waarnemer voor dit gevaar terdege op zijn hoede moet zijn.

Van geheel andere aard is de situatie, waarin dank zij de onverhulde waarnemersrol de groep op allerlei weinig saillante problemen wordt geattendeerd. Vooral door ondervraging over aspecten van het groepsleven, welke hem speciaal interesseren, doch voor de groep weinig relevant zijn, kan de waarnemer tijdelijk de groepssituatie zó veranderen, dat hij van het normale doen en laten van de groep niet veel te zien krijgt. 41)

Voorts kan ook een „vertekende” waarnemersrol de onderzoeker parten spelen. Vooral in groeperingen, voor wie wetenschappelijk onderzoek in het algemeen en sociaal onderzoek in het bijzonder volstrekt onbekende begrippen zijn, kan de groep de waarnemersrol op een geheel eigen wijze interpreteren. Ook dan slaagt de waarnemer er niet in om een normale participanten-positie op te bouwen, omdat men aan zijn waarnemersrol een in de groeps-cultuur passende inhoud geeft en dienovereenkomstig jegens de onderzoeker handelt.

Een aardig voorbeeld wordt vermeld door Paul op grond van zijn eigen er-

---

41) Zie New, P. K. M. "The personal identification of the interviewer", Am. jn. soc., sept. 1956.

varingen in een nederzetting van Indianen in Guatemala. 42) Gedurende de eerste dagen van hun verblijf, werden de etnoloog en zijn vrouw voortdurend belegerd door de inwoners, die van al hun bezittingen de prijs wilden weten, overal aan zaten, enz. Hun conclusie, dat de bevolking klaarblijkelijk door een grenzeloze nieuwsgierigheid gekenmerkt werd — wellicht een typerende trek van het volkskarakter? ! — kwam in een totaal ander licht te staan, toen zij ontdekten, dat de dorpelingen hen aanvankelijk voor kooplieden aanzagen !

De conclusie is derhalve, dat elke participant-waarnemer moet trachten te doorgronden, welke roldefinities de groepsleden omtrent hem als referentiekader bij hun handelingen in zijn bijzijn hanteren. 43) Als de participerende waarnemer bv. meent op flagrante wijze een groepsnorm te schenden en de verwachte sancties blijven uit, hoe moet hij dit interpreteren? Is deze reactie een welwillende geste jegens een buitenstaander, „die de wet niet kent”? Is het een poging om bij de waarnemer „een goede pers” te krijgen? Of is het een normale reactie jegens een mede-groepslid, waaruit blijkt, dat de norm door de groep niet (langer) wordt aanvaard?

De twee hiervoor behandelde soorten van extern rolconflict kwamen voort uit de effecten van de waarnemersrol, zoals deze gezien wordt door de bestudeerde groepsleden, op hun gedrag. In het in de volgende paragraaf aan de orde komende rolconflict ligt het dilemma primair bij het gedrag van de participerende waarnemer zelf.

(5) *Waarnemersrol beïnvloedt gedrag als participant.*

Vrijwel elke participerende waarneming gaat in meerdere of mindere mate trekken van het veldexperiment vertonen. Bewust of onbewust nl. komt de onderzoeker er toe zijn rollen als participant en als waarnemer te mengen. M.a.w. in zijn rolgedrag als participant kan hij zich willekeurig of onwillekeurig laten leiden door doeleinden ontleend aan zijn onderzoekersrol. Hij gaat dan a.h.w. experimenteren met de groep. Voorzover hier ongecontroleerde experimentele prikkels in het geding zijn, is de kans niet denkbeeldig, dat er een soort „self-fulfilling prophecy” ontstaat. 44) Het is bv. mogelijk, dat de socioloog, die in zijn rol als onderzoeker bepaalde verwachtingen heeft omtrent de afloop van een of ander groepsgebeuren, in zijn rolgedrag als participant onbewust gemotiveerd wordt om een bijdrage te leveren tot het in vervulling doen gaan van die verwachting.

Dit probleem is klemmender, naarmate de bestudeerde groep

---

42) Paul, t.a.p., blz. 433.

43) Ook bij laboratoriumexperimenten vormt de vraag, in welke roldefinitie de proefpersonen de experimentator zien een klemmend probleem. Zie hierover Leent, J. A. A. van. „De kleine groep in experimenteel geding”, M. & M., mrt./apr. 1958, blz. 107—108.

44) Zie Merton, t.a.p., blz. 179—195.

kleiner is, naarmate de onderzoeker meer totaliter participeert, en naarmate zijn positie in de groep invloedrijker is.

Omgekeerd is het natuurlijk ook mogelijk, dat de onderzoeker — van masochistische motieven vervuld — zijn rol als participant hanteert om de verwachtingen, die hij in zijn rol als waarnemer koestert, te logenstraffen. De „self-destroying prophecy”! Deze experimentele inslag van een participerende waarneming brengt voor de onderzoeker de noodzaak mee om ook zijn eigen gedrag waar te nemen en in zijn analyses als oorzakelijke factor te betrekken. De situatie begint dan te lijken op het groepsexperiment. Daar worden immers het optreden van een stroman („stooge”), bv. in een rol als non-conformist („deviate”) 45), of het gedrag van een experimentator, bv. in een rol als groepsleider, 46) eveneens als onafhankelijk veranderlijken bestudeerd.

In een participerende waarneming is de vraag of een beïnvloeding van het veld door de onderzoeker voortvloeit uit zijn eigenlijke participantenrol of uit zijn onderzoekersrol betrekkelijk onbelangrijk. Een „zuivere” rolvervulling als participant zonder interferentie van de waarnemersrol is vrijwel onmogelijk. Mits de waarnemer zich maar bewust is van zijn „faits et gestes” en de gevolgen daarvan in het veld, is dit zelfs een voordeel. Hij kan zodoende bv. iemand, naar wiens houding hij benieuwd is, uit zijn tent lokken.

Ter illustratie het volgende voorval uit de kleine groep, waartoe ik bij de ARO-opleiding behoorde. Mijn vier klasgenoten en ik zitten te studeren in het lokaal. Enige malen stelt D een vraag aan C. C reageert helemaal niet of geeft een knorrig antwoord.

Daar ik mij afvraag of dit een aanwijzing is, dat C zich van D wil distantiëren, vraag ik ook iets aan C. Dit is een soort experiment, want C's negatieve reacties jegens D zijn wellicht een gevolg van toevallige omstandigheden zoals een slecht humeur e.d. Indien dit laatste het geval is, zal — naar ik veronderstel — C ook tegen mij „afwijzend” reageren.

Daar C zich direct omdraait en uitvoerig en op vriendelijke toon op mijn vraag ingaat, levert dit „experiment” een bescheiden bevestiging op van de hypothese, dat C jegens D „de boot afhoudt”.

Ook als mijn vraag aan C in deze situatie niet een bewust experiment uit hoofde van de waarnemersrol, maar een spontane actie uit hoofde van de participantenrol geweest was, dan zou toch de uitkomst dezelfde „bewijskracht” hebben gehad.

Tot zover de rolconflicten van externe aard, waarbij de waarnemersrol de rolvervulling als participant beïnvloedt.

Thans komen een tweetal externe rolconflicten aan de orde, waarbij de rol als participant de rolvervulling als wetenschappelijk

---

⁴⁵⁾ Een voorbeeld is bijv. Schachter, S. „Deviation, rejection and communication”, in Cartwright, D. en Zander, A. (eds.), *Group dynamics*, 1953, blz. 223 e.v.

⁴⁶⁾ Bijv. White, R. en Lippitt, R., „Leader behavior and member reaction in three “social climates””, in Cartwright en Zander, t.a.p., blz. 585 e.v.

waarnemer in gedrang brengt, of — in het meest extreme geval — zelfs opheft.

(6) *De participanten-rol hindert objectieve waarneming.*

Een minimale sociale afstand tot, en een maximale integratie van de onderzoeker in de groepering brengen het gevaar van „overrapport” mee. 47) Reeds werd erop gewezen, dat de waarnemer dankzij zijn deelname aan het groepsleven bloot staat aan een zekere „gelijkschakeling” in zijn denken, voelen en streven. Dit is een voordeel in verband met introspectie-mogelijkheden, en ook omdat een succesvol optreden als participant en daarmee de gelegenheid tot observaties goeddeels afhankelijk is van een „oprechte” enculturatie in de groepering.

Deze gang van zaken brengt evenwel risico's mee, omdat de onderzoeker, wiens perspectief en motivering sterk door het onderzochte groepsmilieu beïnvloed worden, een hoge mate van „bedrijfsblindheid” kan gaan ontwikkelen.

Het is zelfs mogelijk, dat de waarnemer zozeer geïnvolveerd raakt in zijn participantenrol, dat hij zijn waarnemersrol geheel terzijde stelt. De ethnologen noemen dit „going native”. 48)

Dit probleem is speciaal klemmend voor het eerder ter sprake gebrachte soort onderzoekingen, waarin de participerende waarnemer „rechtens” een volledig participant is. Sommige auteurs zijn zelfs van mening, dat zo'n volledig participant onder geen voorwaarde een waarnemersperspectief kan opbouwen of handhaven. 49)

Dit is overdreven. Of met name een „authentiek” participant tegelijkertijd met de nodige distantie en objectiviteit zijn rol als waarnemer ten uitvoer kan brengen, hangt o.m. af van het soort positie, dat de onderzoeker bekleedt in de groepering in kwestie, en van het contact met professionele referentie-groeperingen.

Bij de sociaal-medische studies verkeert de huisarts of officier van gezondheid dank zij een hoge status in de gunstige positie, dat er tussen hem en de bestudeerde groepering (de huisartsenpraktijk of het regiment) toch reeds een grote sociale afstand bestaat. Voorts is een gedistantieerde, objectief-wetenschappelijke benadering van de patiënt een rolnorm voor de medicus, welke geheel en al past bij zijn rol als waarnemer.

In mijn eigen participerende waarneming bij de Marine was ik eveneens volledig participant. Naar het mij voorkomt, kon ik mijn professioneel referentiekader zonder veel moeite intact houden om twee redenen. Ten eerste was daar het contact met de sociologische referentie-groepering (promotor, collegae, vaklektuur). Ten tweede was ik volledig participant in een *tijdelijke groepering*. Dit tijdsperspectief alleen al voorkwam te grote emotionele involvering.

---

47) Dit begrip is te vinden bij Miller, S. M. "The participant observer and 'overrapport'", Am. soc. rev., febr. 1952.

48) Zie o.a. Paul, t.a.p., blz. 435, 438.

49) Zie bijv. Vercruyjsse, E. V. W., *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, 1960, blz. 157.

Ook het omgekeerde gevaar van „going anti-native” moet men overigens niet veronachtzamen. Een intensieve deelname aan het leven van een groep, die sterk afwijkt van het normale milieu van de onderzoeker, kan bij hem gevoelens van antipathie opwekken. 50) Het is zonder meer begrijpelijk, dat een dergelijke negatieve involvering van de participant in het groepsleven nadelig is voor een objectieve rolvervulling als waarnemer.

(7) *De participanten-rol hindert de waarneming.*

Terwijl bij het vorige rolconflict belemmeringen voor een objectieve waarneming ter sprake kwamen, is hier het soort rolconflict in het geding, waarbij het waarnemen op zichzelf, subjectief dan wel objectief, in de verdrukking komt tengevolge van de rolvervulling als participant.

In de eerste plaats kan vooral bij een verhulde participerende waarneming de participantenrol zodanige eisen stellen, dat de onderzoeker voor waarnemersactiviteiten geen tijd en/of energie rest. Hoe meer succes de onderzoeker heeft bij zijn pogingen om aan het groepsleven in al zijn facetten deel te nemen, hoe groter het gevaar, dat van een systematisch registreren van zijn waarnemingen weinig of niets terecht komt. 51)

Omtrent het eerder vermelde onderzoek van Sullivan bij de Amerikaanse luchtmacht, wordt opgemerkt, dat de participerende socioloog per week meer dan 100 uur gewerkt zou hebben! 52) Men bedenke daarbij, dat deze socioloog als vermomd onderzoeker ook nog voor zijn omgeving zijn waarnemingsactiviteiten verborgen moest houden; zelfs voor een lezer, die niet in militaire dienst was, zal het duidelijk zijn, dat hier niet slechts in biologisch, maar ook in psychisch opzicht van een „tour de force” sprake was.

In de tweede plaats kan het combineren van een verhulde waarnemersrol met een gesimuleerde participantenrol zodanige psychische spanningen bij de onderzoeker teweegbrengen, dat hij daardoor niet meer tot een adequate rolvervulling als waarnemer kan komen. Vercrujisse en Krantz maken in hun verslag van een participerende waarneming in een nozem-groep melding van een sociologe, die op een gegeven moment „doorsloeg”, omdat het verbergen van haar ware identiteit onverdraaglijk werd voor deze participant. 53)

---

50) Zie bijv. Hoffman en Cassidy, t.a.p., blz. 197.

51) Paul, t.a.p., blz. 437—438.

52) Zie Coser, L. A.; Roth, J. A.; Sullivan, M. A. en Queen, S. A. “Participant observation and the military: an exchange”, Am. soc. rev., jun. 1959. In deze discussie naar aanleiding van het artikel van Sullivan, t.a.p., komt behalve de 100-urige werkweek ook het ethisch probleem ter sprake.

53) Krantz en Vercrujisse, t.a.p., blz. 77—78.

Conclusie

Ten eerste zijn participerende waarnemingen voor de sociologie onvervangbaar, omdat — zoals reeds werd aangestipt — bepaalde facetten van het sociale leven bezwaarlijk of in het geheel niet op andere wijze kunnen worden bestudeerd. Voor gegevens over daadwerkelijke interacties en activiteiten in het kader van sociale groepen of collectiviteiten is men, vooral wanneer men processen van sociale verandering wil volgen, aangewezen op een of andere variant van de methode van het participerend waarnemen.

Ten tweede is deze methode met name in grootscheepse research-projecten bij uitstek geëigend om in de exploratieve fase tot een scherp omlinjende probleemstelling te komen. Wanneer men d.m.v. een participerende waarneming de begrippen „toetst” en allerlei hypothesen opstelt, kan een enquête voor de verificatie van pas komen. Voorlopig is het voor methodologisch speurwerk een interessante hypothese, dat — ceteris paribus — een enquête een hoger rendement oplevert, wanneer hieraan een participerende waarneming, dan wanneer er bv. een serie vrije interviews aan voorafgaat.

Ten derde is de participerende waarneming een methode, die bij uitstek geschikt is om vanuit het sociologen-kamp een brug te slaan naar het gebied van de groepspsychologen, die vooral in laboratoriumexperimenten hun heil zoeken. Participatie-studies kunnen een (gedeeltelijk) antwoord leveren op de sommige sociologen blijkbaar kwellende vraag naar de „realiteitswaarde” van de resultaten van laboratoriumonderzoek. 54) Gezien de rijke oogst aan theoretische inzichten, welke het groepsdynamisch experiment de laatste jaren heeft opgeleverd, is het voor de micro-sociologie uitermate urgent om hiervan te profiteren door het beproeven van de theorieën op „echte” groepen.

Ten vierde — last but not least — is de participerende waarneming m.i. meer dan enige andere methode van vormende waarde voor de student in de sociologie. Voor het zich eigen maken van een sociologische denkwijze en voor het opdoen van sociale ervaring kan men de student geen betere weg wijzen dan de onderneming van een participatie-studie. In zo'n studie leert hij in concreto sociale relaties zien en „aan den lijve” — in bonam et in malam partem — ervaren.

---

⁵⁴⁾ Zie hierover het artikel van Van Leent, t.a.p. Hierbij moet overigens aangekend worden, dat Van Leent bij zijn beschouwingen ten onrechte pessimistisch is. Vele sociologen in Nederland zullen de door Van Leent geponeerde tegenstelling tussen sociaal-psychologische „experimentalisten” en sociologische „realisten” verouderd of zelfs caricaturaal vinden.